

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ НЕДОПУЩЕННЯ НЕЗАКОННОГО ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ

ADMINISTRATIVE-LEGAL MEANS OF PREVENTING AN UNLAWFUL RESTRICTION OF FREEDOM OF RELIGION

Мельничук О.П., кандидат юридичних наук

У роботі досліджено наукові джерела, в яких аналізуються правові підстави обмеження свободи віросповідання, а також здійснено аналіз потенціалу сучасного адміністративного права у недопущенні незаконних обмежень свободи віросповідання. З'ясовано, що адміністративно-правовий порядок забезпечення, охорони та захисту прав і свобод громадян (в тому числі права особи на свободу віросповідання) визначається не характером передбачених в нормативно-правових актах суб'єктивних прав, а, по-перше, колом державних органів, які здійснюють діяльність щодо забезпечення, охорони та захисту цих прав, по-друге, змістом норм, що регулюють процес їх правозабезпечувальної, правоохоронної та правозахисної діяльності. Визначено, що адміністративно-правове забезпечення охорони свободи віросповідання від неконституційного обмеження являє собою широкий комплекс можливостей адміністративного права, які можна поділити на дві групи – нормативно-правові та організаційно функціональні. Обґрунтовано, що до організаційно-функціональних засобів недопущення неконституційного обмеження свободи віросповідання відносяться: 1) розгалужена система органів публічного адміністрування за їх ієрархією від Кабінету Міністрів України до структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, на які покладається завдання щодо реалізації державної політики в галузі відносин між державою та церквою; 2) комплекс дій, який реалізується органами публічного адміністрування в межах передбаченої адміністративним законодавством виконавчо-розпорядчої діяльності для забезпечення ефективної правової охорони права кожного на вільне сповідання релігії і кожного від його неправомірної реалізації (наприклад, виконання та додержання вимог законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації у межах своєї компетенції; запобігання проявам розпалювання міжнетничної, расової та релігійної ворожнечі у регіоні; запобігання виникненню міжнетничних та міжконфесійних конфліктів; здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо прав національних меншин, свободи світогляду і віросповідання та про релігійні організації, узагальнення практики його застосування).

Ключові слова: правове регулювання відносин держави та церкви, право особи на свободу віросповідання, обмеження свободи віросповідання, адміністративне право, недопущення незаконного обмеження свободи віросповідання.

The article studies scientific sources, which analyze legal grounds for restricting freedom of religion, and analyses the potential of modern administrative law in terms of preventing an unlawful restriction of freedom of religion. It has been found that an administrative-legal order of ensuring, defending and protecting the civil rights and freedoms (including the right of a man to freedom of religion) is determined not by a character of the subjective rights provided in statutory acts but, first, by a group of state bodies, which perform activities on ensuring, defending and protecting the rights, second, rules which regulate the process of rights-ensuring, law enforcement and human rights activities. The author states that administrative-legal support of the protection of freedom of religion against unconstitutional restriction is a broad set of administrative law options which can be divided into two groups: statutory and organizational-functional. The research justifies the organizational-functional means of preventing an unconstitutional restriction of freedom of religion involve: 1) an extensive system of public administration bodies according to their hierarchy from the Cabinet of Ministers of Ukraine to structural units of local state administrations and local self-government bodies, which are tasked with implementing state policy in the area of state-church relations; 2) a set of actions implemented by public administration bodies within the framework of executive and administrative activities provided for by administrative legislation to ensure effective legal protection of everyone's right to freedom of religion and everyone from its illegal implementation (for example, execution and compliance with the requirements of the legislation on freedom of conscience, ideology, religion and religious organizations within its competence; prevention of incitement of interethnic, racial and religious hatred in the region; prevention of interethnic and interfaith conflicts; monitoring compliance with the law on the rights of national minorities, freedom of ideology and religion and on religious organizations, generalization of the practice of its application).

Key words: legal regulation of state-church relations, human right to freedom of religion, restriction of freedom of religion, administrative law, prevention of illegal restriction of freedom of religion.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Стаття 35 Конституції України проголошує право особи на свободу світогляду і віросповідання, а частина 2 цієї ж статті зазначає, що реалізація цього конституційного права може бути обмежена законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [1, ст. 35]. Разом з тим, існуючий в Україні нормативний матеріал не дає загальної яви, по-перше, про галузевий розподіл забезпечення таких обмежень, по-друге, про специфіку та набір адміністративно-правових засобів, що використовуються при недопущенні незаконних обмежень права особи на свободу світогляду і віросповідання.

Зазначені обставини свідчать про актуальність теми статті та про необхідність проведення подальших досліджень з питань участі адміністративного права у забезпеченні передбачених конституцією прав і свобод людини та громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Окремі питання сутності обмежень свободи віросповідання та правового забезпечення механізмів недопущення незаконних обмежень свободи віросповідання

на теоретичному і практичному рівнях досліджували у своїх наукових працях І. Дахова, Г. Єрмакова, О. Лаврик, В. Маклаков, О. Марушій, В. Новіков, С. Петков, А. Подольяка, І. Припхан, В. Савельєв, Т. Слінько, Ю. Фігель та ін.

Однак у вітчизняній юриспруденції ґрунтовних досліджень, присвячених ролі адміністративного права у недопущенні незаконних обмежень свободи віросповідання, наразі бракує.

Постановка завдань.

Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена дана стаття, є наступні:

1. Дослідити наукові джерела, в яких аналізуються правові підстави обмеження свободи віросповідання.
2. Проаналізувати потенціал сучасного адміністративного права у недопущенні незаконних обмежень свободи віросповідання.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, частина 2 ст. 35 Конституції України допускає можливість обмеження законом конституційних прав лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. У зв'язку з цим, звернемося до характеристики об'єкта посягання, у разі завдання шкоди якому, свобода віросповідання може бути згідно з законодавством обмежена.

Аналіз чинного законодавства показує, що термін «громадський порядок» вживається у багатьох значеннях. В правовій науці він є досить дослідженою категорією, але без єдності поглядів дослідників на його сутнісне навантаження. Дефініція «громадський порядок» вживається у низці законодавчих актів держави і, зокрема, в ст.ст. 34, 35, 39 Конституції України.

Повною мірою підтримуємо позицію Ю.М. Козлова, який визначив громадський порядок, як «встановлений державою порядок і правила поведінки в громадських місцях: на площах, вокзалах, стадіонах, базарах, в магазинах, під час вуличних маніфестацій, демонстрацій тощо. Для громадських місць характерна певна концентрація людей, не пов'язаних між собою особистими, сімейними, трудовими відносинами і, як правило, не знайомих. Якщо в суспільно значимому місці зібрались знайомі, родичі, близькі між собою за іншими ознаками люди і хтось із них порушує встановлені правила поведінки, то це не буде порушенням громадського порядку. Українським законодавством визначення громадських місць не передбачено, але в підзаконних нормативно-правових актах міститься орієнтовний перелік громадських місць, а саме: вулиці, площі, парки, транспортні магістралі, вокзали, пристані, аеропорти й інші громадські місця. Міністерство внутрішніх справ України встановило, що під громадським місцем розуміються такі місця, що використовуються громадянами для спільної роботи, відпочинку, пересування, проведення масових заходів та інших потреб, а також передбачило класифікацію громадських місць залежно від періодичності використання (постійні, періодичні, одноразові). Відповідно до наказу Міністерства внутрішніх справ України громадськими місцями постійного використання вважаються такі місця, де громадяни можуть перебувати постійно, незалежно від часу, доби, пори року (площі, вулиці, вокзали, під'їзди, аеропорти, пристані тощо). Громадськими місцями періодичного використання визначені такі об'єкти, які функціонують періодично, тобто такі, де люди можуть перебувати періодично, залежно від певних умов (магазини, кав'ярні, розважальні заклади, музеї, клуби, бари, виставки), а також транспортні засоби під час перебування в них пасажирів» [2, с. 56]. З'ясування поняття «громадські місця» має значення в сенсі організації державного управління і публічного адміністрування відносно охорони громадського порядку і оцінки праводіносин, які в такому визначеному місці відбуваються.

Отже, у випадку, коли свобода віросповідання становить загрозу «урегульованій правовими та іншими соціальними нормами системі суспільних відносин, що забезпечує захист прав і свобод громадян, їх життя і здоров'я, поважання честі та людської гідності, дотримання норм суспільної моралі» [3, с. 632], і порушення становлять переважно відносини, що виникають і розвиваються у громадських місцях, то її здійснення за Конституцією України підлягає обмеженню, і таке обмеження за інших рівних умов буде правомірним.

Стосовно моральності населення, як об'єкта посягання з боку неправомірної реалізації свободи віросповідання, можна сміливо звернутися до законодавчого визначення суспільної моралі і розглядати її як систему етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість [4, ст. 1].

Відносно цього об'єкта правової охорони варто навести таку тезу: «обмеження прав і свобод людини з метою захисту моральності населення повинні задовольняти таким вимогам-умовам правомірності: 1) бути прийнятими у визначеній Конституцією правовій формі, зокрема встановлені законом; 2) бути конституційно обґрунтованими, тобто встановленими тільки з метою, зазначеною в Конституції України, серед яких необхідність дотримання

інтересів національної безпеки, економічного добробуту й захисту прав людини; 3) бути спільномірними конституційно значимим цілям і відповідним загрозам, яким піддаються захищені законом права й інтереси; 4) відповідати демократичним принципам Української держави, політичній і правовій системі загалом; 5) бути сформульованими з достатнім ступенем визначеності (ясності й точності), що дає змогу однозначно встановити й зрозуміти їхній зміст, 6) не суперечити міжнародним договорам...» [5, с. 34-35]. Стосовно категорій «здоров'я», «права і свободи інших людей», яким може бути завдано шкоди реалізацією свободи віросповідання, то, здається, вони окремого дослідження не потребують (у всякому випадку, в межах предмета нашого дослідження).

Отже, об'єкти, які захищаються можливістю заснованого на законі обмеження свободи віросповідання, це – громадський порядок, моральність суспільства, здоров'я людей, права і свободи учасників суспільних відносин.

Як вже зазначалося, обмеженню, в разі його передбачення законом, підлягає не саме право, а його реалізація. На це вказується й у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6], де в статтях 8, 10, 11 закріплюються положення, згідно з якими здійснення прав особи не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і суспільного спокою, з метою попередження злочинів, захисту здоров'я і моральності або захисту прав і свобод інших осіб. Для того, щоб обмеження реалізації будь-якого права було правомірним, необхідним є дотримання певних умов, сукупність яких є відомою під назвою «трискладовий тест». Тобто, з'ясовуючи, чи було правомірним втручання держави у конкретне право, Європейський суд з прав людини завжди перевіряє дотримання трискладового тесту, який включає в себе наступні умови: по-перше, чи була можливість обмеження реалізації права передбачена законом; по-друге, чи є легітимною мета такого обмеження і, по-третє, чи є таке обмеження необхідним у демократичному суспільстві [7, с. 19].

Отже, коли йдеться про адміністративно-правове забезпечення охорони свободи віросповідання від неконституційного обмеження, то будемо враховувати весь комплекс можливостей адміністративно-правового механізму регулювання і забезпечення реалізації даної свободи від неправомірного обмеження.

Як йшлося вище, свобода віросповідання може бути об'єктивована зовні шляхом вільного прийому або зміни релігії, одноособового чи разом з іншими сповідання релігії, не сповідання ніякої релігії, відправлення релігійних культів, відкритого вираження і вільного поширення власних релігійних чи атеїстичних поглядів. Серед зовнішніх виявів свободи віросповідання, які можуть бути обмежені в разі, коли становлять загрозу громадській безпеці та порядку, життю, здоров'ю і моралі, а також правам і свободам інших громадян, можна розглядати одноособове чи разом з іншими сповідання релігії, відправлення релігійних культів, вираження і поширення релігійних або атеїстичних поглядів.

Зазначимо, що організаційно-функціональними засобами забезпечення недопущення неконституційного обмеження свободи віросповідання з точки зору саме адміністративного права, є існування та функціонування (відповідно до їх призначення та виключно з метою застосування закону) розгалуженої системи органів публічного адміністрування за їх ієрархією від Кабінету Міністрів України до структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, на які покладається завдання щодо реалізації державної політики в галузі відносин між державою та церквою. Цей комплекс гарантій вважаємо вкрай дієвим, оскільки повною мірою поділяємо думку С.В. Петкова, який зазначає: «Власне адміністративний порядок захисту

прав і свобод громадян визначається не характером охоронюваних прав, а колом державних органів, які здійснюють цей захист, та змістом норм, що регулюють процес їх правозахисної діяльності» [8, с. 65]. Але це лише теза загального розуміння.

Втім, варто розуміти, що система адміністративно-правових заходів у галузі охорони визначених вище об'єктів від непропорційної реалізації свободи віросповідання – це певний комплекс дій, який реалізується органами державної (виконавчої) влади, місцевим самоврядуванням (тобто публічними адміністраціями) в межах передбаченої адміністративним законодавством виконавчо-розпорядчої діяльності для забезпечення ефективною правовою охороною права кожного на вільне сповідання релігії і кожного від його непропорційної реалізації. Адміністративні заходи охорони визначених вище об'єктів включають систему наглядових, контрольних, попереджувальних і заборонних заходів.

Також, слід враховувати той факт, що засоби забезпечення охорони права свободи віросповідання від неконституційного обмеження це, передусім, комплекс правових положень, які встановлюють вичерпний перелік діянь, за вчинення яких через позовне провадження в судовому цивільно-правовому порядку здійснюється припинення діяльності релігійної організації шляхом її примусової ліквідації. Про це йдеться в ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [9, ст. 16]. Оскільки органом реєстрації релігійної організації є органи публічного адміністрування – місцеві державні адміністрації, то і законодавче положення стосовно їх участі в заснованні виключно на Конституції та законах держави процедури, можна по-перше, вважати гарантією законності і по-друге, вважати адміністративно-правовою гарантією враховуючи публічно-сервісну сутність даної процедури. Таке твердження, вважаємо, має право на існування, оскільки «законність означає ідею, вимогу і систему (режим) реального вираження права в законах держави, у законотворчості та підзаконній нормотворчості. Законність вимагає наявності реальних і обов'язкових гарантій прав і законних інтересів громадян, до яких можна віднести: а) недопущення будь-яких проявів свавілля; б) суворе та обов'язкове дотримання законів; в) рішуче припинення порушень права; г) відповідальність за правопорушення; г) здійснення всіх державних владних функцій відповідно до закону; д) підзаконність будь-якої соціально значущої діяльності [10, с. 67]. З такого розуміння випливає, що «основними вимогами законності є: загальнообов'язковість права, рівність усіх перед законом, обов'язкова відповідальність за кожне вчинене правопорушення» [11, с. 34-35].

Гарантії законності – це спеціально закріплені правом способи, за допомогою яких забезпечується законність в адміністративно-правових відносинах громадянина і органу державного управління. Зміст правових гарантій полягає у практичному здійсненні органами публічного управління та їх посадовими особами на законодавчій або підзаконній основі таких юридично значимих дій: виконання юридичного обов'язку щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян; створення умов для їх реалізації; контроль за їх реалізацією; охорона, захист прав і свобод громадян; застосування санкцій у випадку порушення прав і свобод. Наприклад, О.Ф. Скакун виділяє систему гарантій правової законності: загальносоціальні та спеціально юридичні. Першими виділяються економічні, політичні, соціальні, ідеологічні. Другими виділяються: юридичні умови (належний стан актуальних джерел права); правові способи (досягнення внутрішньої узгодженості чинного законодавства, належний контроль за законністю тощо); організаційно-правові засоби (поділ державної влади; належний підбір кадрів тощо) [12, с. 496-497]. Особливу увагу як на гарантію конституційності та закон-

ності обмеження свободи віросповідання у випадках, коли законодавство це передбачає, варто звернути на належний підбір кадрів та на виконання ними контрольних функцій. Стосовно підбору кадрів варто розуміти, що в адміністративних правовідносинах, реалізуючи функції та завдання держави відповідні посадові особи, хоча і зобов'язані діяти лише на підставі та на виконання закону, все ж наділені широким комплексом дискреційних повноважень, тобто можливостями чинити управлінські функції на власний розсуд, керуючись «здоровим глуздом». Тому кадровий склад органів публічної адміністрації, що реалізують свою державну політику в сфері релігії та церкви, можна розглядати як один із засобів охорони права особи вільно сповідувати релігію від незаконного обмеження.

Місцеві державні адміністрації, зокрема їх структурні підрозділи з питань релігії є водночас і органами реєстрації релігійних організацій і органами контролю в галузі додержання законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

Враховуючи що «універсальними способами (засобами) забезпечення законності є контроль, нагляд та розгляд звернень громадян», то діяльність спеціальних структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій (зокрема, стосовно виконання та додержання вимог законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації у межах своєї компетенції; запобігання проявам розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі у регіоні; запобігання виникненню міжетнічних та міжконфесійних конфліктів; здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо прав національних меншин, свободи світогляду і віросповідання та про релігійні організації, узагальнення практики його застосування) можна розглядати як адміністративно-правовий засіб охорони свободи віросповідання від неконституційного обмеження.

Це ж стосується і видачі дозволів на проведення тих видів релігійної діяльності (богослужіння, релігійні церемонії, процесії, інші індивідуальні чи колективні дії, пов'язані із сповіданням і поширенням обраної віри), які за законодавством такого дозволу потребують. Доречно згадати, що чинний КК України містить заборону стосовно незаконного перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що зірвало або поставило під загрозу зриву релігійний обряд (ст. 180). Відповідно, діяльність органів Національної поліції, як центрального органу виконавчої влади в Україні щодо боротьби з такими злочинами є однією із гарантій адміністративно-правового характеру недопущення неконституційного обмеження свободи віросповідання. І навпаки, належний рівень боротьби із злочинами, відповідальність за які передбачена статтею 181 КК України (посягання на здоров'я людей під приводом проповідання релігійних вровчень чи виконання релігійних обрядів) є засобом забезпечення умови недопущення неналежного використання принципу свободи віросповідання і водночас того, що будь-яке обмеження цієї свободи може здійснюватися лише тоді, коли її реалізація створює загрозу для перерахованих на початку розділу об'єктів правової охорони.

Хочемо звернути увагу на думку науковців, які юридичними засобами забезпечення законності називають: а) чіткість і конкретність норм чинного права, ефективність санкцій, що захищають ці норми; б) виконання правосуддя як спеціальної форми універсальної, в) здійснюваної на основі права і справедливості діяльності судів, котра забезпечує реалізацію чинного права, г) захист прав і свобод громадян; г) здійснення вищого нагляду за точним і однаковим виконанням законів з боку органів прокуратури; д) діяльність державних інспекцій та контрольно-ревізійного апарату, котрі в межах своєї компетенції здійснюють роботу по запобіганню, виявленню і припиненню порушень законності у різних сферах державного і суспільного життя [13, с. 11]. Виходячи з цього, відсутність, в законодавстві про адміністративну відповідальність санкцій за

порушення релігійними організаціями законодавства про свободу совісті та релігійні організації вважаємо вадою сучасного вітчизняного законодавства в галузі відносин між церквою та державою. Їх наявність в адміністративному законодавстві сприяла б більш жорсткому правовому регулюванню, яке не завжди є негативним явищем в питаннях забезпечення протидії незаконним обмеженням прав і свобод особи, а навпаки – позитивним та вкрай необхідним за умови не зловживання з боку посадовців і належного ними виконання приписів законодавства.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

Адміністративно-правовий порядок забезпечення, охорони та захисту прав і свобод громадян (в тому числі права особи на свободу віросповідання) визначається не характером передбачених в нормативно-правових актах суб'єктивних прав, а, по-перше, колом державних органів, які здійснюють діяльність щодо забезпечення, охорони та захисту цих прав, по-друге, змістом норм, що регулюють процес їх правозабезпечувальної, правоохоронної та правозахисної діяльності.

Адміністративно-правове забезпечення охорони свободи віросповідання від неконституційного обмеження являє собою широкий комплекс можливостей адміністративного права, які можна поділити на дві групи – нормативно-правові та організаційно-функціональні.

До організаційно-функціональних засобів недопущення неконституційного обмеження свободи віросповідання відносяться:

1) розгалужена система органів публічного адміністрування за їх ієрархією від Кабінету Міністрів України до структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, на які покладатиметься завдання щодо реалізації державної політики в галузі відносин між державою та церквою;

2) комплекс дій, який реалізується органами публічного адміністрування в межах передбаченої адміністративним законодавством виконавчо-розпорядчої діяльності для забезпечення ефективної правової охорони права кожного на вільне сповідання релігії і кожного від його неправомірної реалізації. Адміністративні заходи охорони визначених вище об'єктів включають систему наглядових, контрольних, попереджувальних і заборонних заходів. Враховуючи що «універсальними способами (засобами) забезпечення законності» є контроль, нагляд та розгляд звернень громадян, то діяльність спеціальних структурних підрозділів органів публічного адміністрування можна розглядати як адміністративно-правовий засіб охорони свободи віросповідання від неконституційного обмеження (наприклад, виконання та додержання вимог законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації у межах своєї компетенції; запобігання проявам розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі у регіоні; запобігання виникненню міжетнічних та міжконфесійних конфліктів; здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо прав національних меншин, свободи світогляду і віросповідання та про релігійні організації, узагальнення практики його застосування).

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Подоляка А. Громадський порядок: сутність, поняття та форми забезпечення. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 2. С. 54-60.
3. *Юридична енциклопедія* / авт.упоряд. В.П. Нагребельний. Київ: УРЕ ім. М. Бажана, 1998. Т. 1. 800 с.
4. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. Ст. 192.
5. Припхан І.І. Конституційний захист моральності населення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 2. С. 33-37.
6. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
7. Дахова І.І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17-25
8. Петков С.В. Людиноцентристський вектор розвитку сучасного адміністративного права. *Право і суспільство*. 2013. № 4. С. 61-65.
9. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283.
10. Марушій О.А. Сутність законності у сфері державного управління та гарантії її дотримання. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 65-70
11. Адміністративна діяльність: посібник / За заг. ред. д-ра юрид. наук професора О.І. Остапенка. 2-е вид. Львів. 2006. 295 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
13. Колодій А.М. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.